

Правове виховання

як невід'ємна складова
правової соціалізації
особистості

Д. О. Мальцев

кандидат юридичних наук, доцент кафедри підприємницького та фінансового права Київського університету ринкових відносин

В. Ю. Швачка

кандидат юридичних наук, декан юридичного факультету Київського університету ринкових відносин

У статті розглядаються мета, завдання, інститути, методи, способи і форми правового виховання як невід'ємної складової правової соціалізації особистості, що полягає у цілеспрямованому впливі на особу державних органів та громадських організацій в інтересах усього суспільства та самої особи.

Ключові слова: правове виховання, пра-

вова соціалізація особистості, засоби правового виховання, інститути правового виховання, методи правового виховання, способи правового виховання, самовиховання.

В статье рассматриваются цель, задачи, институты, методы, способы и формы правового воспитания как

неотъемлемой составляющей правовой социализации личности, что заключается в целенаправленном влиянии на личность государственных органов и общественных организаций в интересах всего общества и самой личности.

Ключевые слова: правовое воспитание, правовая социализация личности, средства правового воспитания, институты правового воспитания, методы правового воспитания, способы правового воспитания, самовоспитание.

The article covers the aim, task, institutions, methods, ways and forms of legal education as an integral part of legal socialization of a person, which lies in a purposeful influence on a person representing state organs and public organizations in the interests of the whole society and a person itself.

Keywords: legal education, legal socialization of a personality, means of legal education, institutions of legal education, methods of legal education, ways of legal education, self-education.

В умовах розбудови незалежної правової держави та громадянського суспільства в Україні особливого значення набуває рівень правової культури і правової свідомості особи. Можливість, вміння та готовність особи відстоювати свої права і визнавати аналогічні права за іншими людьми – важлива ознака правової держави та громадянського суспільства. Повага до права, визнання його основним соціальним регулятором суспільних відносин це показник високого рівня правової свідомості особи, що, в свою чергу, є позитивним результатом її правової соціалізації.

Лише успішне правове виховання, як невід'ємна частина процесу правової соціалізації, може забезпечити необхід-

ний рівень правової свідомості та правової культури особи і нейтралізувати не завжди позитивний вплив оточуючого середовища. Успішним правове виховання буде лише тоді, коли його цілі будуть об'єктивно обумовлені та відображати реальний стан розвитку суспільства, тенденції й закономірності його економічного, соціального, політичного, правового і духовного розвитку [13, с. 87].

У працях відомих науковців, серед яких: В. В. Головченко, В. П. Зенін, В. В. Іванов, В. П. Казимирчук, М. І. Козюбра, В. О. Котюк, В. М. Кудрявцев, Р. Е. Лівшиць, С. М. Легуша, М. І. Матузов, Є. В. Назаренко, Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко, Р. С. Притченко, П. М. Рабінович, В. П. Сальников, В. А. Щегорцов та ін. розглядаються різноманітні аспекти правового виховання.

Існує два підходи в інтерпретації поняття «правове виховання». Одні автори, зокрема, В. В. Головченко, В. В. Іванов, Р. С. Притченко [4, с. 234; 15, с. 396], дають розширене тлумачення правового виховання, розуміючи під ним вплив на особу всіх умов соціального середовища у взаємодії з її індивідуальними особливостями, тобто як систему об'єктивних і суб'єктивних факторів.

Прихильником цієї точки зору, зокрема, є і В. В. Головченко, який розглядає правове виховання, як систему формування правової свідомості, зазначаючи, що правове виховання – це педагогічна і соціально-правова допомога людині у розвитку її правової культури, розумінні ролі права у суспільстві, формуванні навичок правомірної поведінки [4, с. 234].

Правове виховання складається з таких основних компонентів:

- формування у громадян системи правових знань;
- формування правових переконань;
- формування мотивів і звичок правомірної поведінки [5; 57].

Інші автори, зокрема, С. М. Легуша [9, с. 13], Н. М. Пархоменко [16, с. 419], Н. М. Оніщенко [11, с. 55], О. Ф. Скакун [14, с. 113] відносять до сфери правового виховання тільки процес цілеспрямованого впливу на особу, і визначають його, як цілеспрямовану, організовану, послідовну та системну діяльність з боку державних органів, установ, організацій, інших учасників правовиховного процесу з метою формування у особи належного рівня правової свідомості та правової культури, свідомого ставлення до виконання вимог нормативних актів, законослужняності, правомірної поведінки, прагнення до соціально-правової активності.

Так, на думку В. П. Зеніна, правове виховання – це перш за все діяльність, що здійснює спрямований вплив на правову свідомість і поведінку громадян [13, с. 86].

Російські правознавці В. П. Казимирчук і В. М. Кудрявцев розглядають правове виховання у вузькому розумінні, визначаючи його як цілеспрямовану організовану діяльність суспільства та його соціальних інститутів з формування у особи політичних і правових знань, уявлень і установок на соціально-активну поведінку [8, с. 117].

На нашу думку, в розширеному трактуванні правового виховання йдеться не стільки про виховання, як про процес формування особи в цілому. Нас цікавить правове виховання, як невід'ємна складова правової соціалізації особистості, що полягає у цілеспрямованому впливі на особу державних органів та громадських організацій, в інтересах усього суспільства та самої особи.

Для досягнення бажаних результатів правового виховання у першу чергу необхідно дослідити та правильно визначити мету, завдання, а також ефективні способи і методи його здійснення.

Метою правового виховання є ідеально сформульований результат, що відображає очікування суспільства, визначає основні

напрями правовиховної роботи. Правове виховання спрямоване на формування поважного ставлення не лише до права, а й до інших цінностей суспільства [11, с. 58]. Це, в свою чергу, пояснює тісний зв'язок правового виховання з іншими видами виховання, як морального, естетичного, політичного тощо.

На думку відомого теоретика права О. Ф. Скакун, основною метою правового виховання є дати людині необхідні в житті юридичні знання і навчити її поважати закони й підзаконні акти та додержуватися їх, тобто сформувати достатньо високий рівень правової культури, здатний значно зменшити кількість правопорушень [14, с. 114].

Відомі науковці В. М. Кудрявцев і В. П. Казимирчук зауважують, що основна мета правового виховання полягає у формуванні системи знань, переконань, мотивів і звички соціально-активної поведінки [8, с. 119].

Трирівневу ієрархію мети правового виховання, яка полягає у формуванні комплексу специфічних якостей особи в правовій сфері життєдіяльності: формування системи правових знань (найближча мета); формування правового переконання (проміжна мета); формування мотивів і звичок, правомірної, соціально-активної поведінки (кінцева мета), виділяють вітчизняні науковці В. В. Головченко та Н. М. Пархоменко [5, с. 26; 16, с. 419].

Розглядаючи правове виховання як цілеспрямований засіб правової соціалізації особистості, на нашу думку, доцільно було б визначити його основну мету як формування соціально-активної особи з високим рівнем правової культури та правової свідомості.

Визначення мети правового виховання дає змогу конкретизувати його завдання, до яких Н. М. Оніщенко відносить:

- формування і розвиток у громадян правових знань у сфері державного управління;

- виховання поваги до права як соціальної цінності, до принципів законності;
- вироблення потреб та навичок активного захисту в установленому законом порядку своїх прав та обов'язків [1, с. 176; 11, с. 63].

До основних завдань правового виховання населення нашої країни можна віднести: підвищення рівня правових знань, формування і розвиток високого рівня правової свідомості і правової культури, формування у особи таких якостей як повага до права, переконання у його необхідності й користі, почуття правового обов'язку, нетерпимість до правопорушень, готовність, вміння, звичка і потреба діяти завжди і в будь-якій ситуації правомірно й активно, приймати участь у застосуванні норм права та їх вдосконаленні, в охороні правопорядку [13, с. 88-89].

Завдання правового виховання можуть бути загальними для всього населення і спеціальними для окремих груп, колективів та конкретних осіб. При визначенні, як загальних, так і спеціальних завдань правового виховання необхідно враховувати демографічні, професійні і психологічні особливості об'єктів правового виховання, їх соціальний і правовий статус, ціннісні орієнтири, рівень правової свідомості і правової культури. Чітко сформовані завдання сприяють правильному визначенню основних напрямів, способів і змісту правовиховної діяльності.

З метою отримання позитивних результатів процесу правової соціалізації визначення основних завдань правового виховання у відношенні до конкретної особи повинно відбуватись шляхом конкретизації його загальних завдань з урахуванням індивідуальних особливостей особи.

Для ефективності правового виховання особи важливо правильно визначити не лише його мету та завдання, а й форми та методи. Адже досягнення поставлених цілей і очікуваних результатів неможли-

ве без визначення належних засобів, форм та методів правового виховання.

Засобами правового виховання Н. М. Пархоменко визначає організовану методичну систему, яка об'єднує предмети, технічні можливості, а також різні шляхи передачі змісту правових норм, інформації, тобто все те, що використовується для реалізації та досягнення правовиховної мети [16, с. 426].

До засобів правовиховної роботи Є. В. Бурлай відносить радіо, телебачення, кінотеатри, клуби, видавництва, газети, журнали, книги, плакати, стенди, навчальні посібники та інші матеріальні засоби за допомогою яких проводиться правовиховна робота, а також засоби духовного впливу [13, с. 97].

Аналогічні засоби правовиховної діяльності виділяють В. В. Іванов та Р. С. Прищенко, які зазначають, що історія є свідком того, що у всіх державах (з різним ступенем усвідомлення і якості) здійснюється особлива діяльність з розповсюдження поглядів і міркувань про право та правопорядок, для чого використовуються існуючі засоби: церква, література, мистецтво, школа (всіх рівнів), преса, радіо, телебачення, спеціальні юридичні навчальні заклади [15, с. 397].

Розглянувши визначення самого поняття «засоби правового виховання» та їх основні види, що наводяться у юридичній літературі, на нашу думку, доцільним є уточнення цього поняття.

Дослідження правового виховання у контексті правової соціалізації особистості дає підстави стверджувати, що воно є складовою процесу правової соціалізації, а саме цілеспрямованим засобом впливу на формування особи. Тому, на нашу думку, доцільним є замість терміна «засоби правового виховання» використовувати поняття «інститути правового виховання». Розуміючи під інститутами правового виховання – систему державних ор-

ганів, державних і недержавних підприємств, установ, організацій, різноманітних громадських, соціальних та політичних об'єднань, що здійснюють цілеспрямований правовиховний вплив на особу.

Реалізація поставлених завдань та досягнення мети правового виховання особи є можливою лише шляхом використання різноманітних його методів, тобто способів та прийомів правовиховного впливу.

Стосовно методів правового виховання, слід зазначити, що в юридичній літературі довгий час існував єдиний підхід до їх визначення. Відповідно до якого, під методом виховання розуміли спосіб виховного впливу з метою досягнення виховних цілей, що реалізує принципи виховання за допомогою використання різноманітних його засобів і форм [7, с. 62].

До основних (хоча і не єдиних) методів правового виховання відомі науковці В. П. Сальников і В. П. Федоров відносять переконання і примус. Це питання досить суттєво досліджене в їх монографії [18, с. 96].

Досліджуючи правове виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України С. М. Легуша серед основних його методів виділяє: переконання, заохочення, примус, приклад, вправи, змагання, спостереження [9, с. 13].

При цьому слід відмітити, що переконання є загальновизнаним методом правового виховання на відміну від примусу. Наприклад, М. М. Галімов виключає примус як метод правового виховання [2, с. 86].

Н. М. Пархоменко також не включає примус до системи методів правового виховання. Серед яких: переконання, покарання, наочність, позитивний приклад, розв'язання юридичних казусів, заохочення, критика і самокритика, наслідування тощо [16, с. 427].

На нашу думку, всі перераховані методи можуть мати місце в тій чи іншій ситуації. Оскільки вибір методів повинен здійсню-

ватись індивідуально в залежності від конкретної особи або групи осіб, які зазнають правовиховного впливу, а також ситуації їх застосування.

Отже, до осіб, які дотримуються норм права, застосовуються методи переконання, заохочення, прикладу, а до осіб, які порушили норми права застосовуються, як методи переконання, заохочення, прикладу, так і метод примусу або покарання. Таким чином, методи примусу та покарання, можна визнати такими, що відіграють, як правило, допоміжну роль.

Досліджуючи завдання, інститути і методи правового виховання потрібно звернути увагу і на способи або форми його реалізації.

Організовану систему правовиховної роботи, яка об'єднує різноманітні методи та засоби і спрямована на підвищення рівня правової культури, зміцнення професійної дисципліни та законності, піднесення правової активності особи більшість науковців, зокрема С. М. Легуша, А. Олійник, Н. М. Пархоменко, визначають як форми її здійснення. Інші, у тому числі О. Ф. Скакун, визначають їх як способи правовиховного впливу.

На нашу думку, доречним є саме вживання терміна «способи правового виховання», визначаючи його як систему інститутів, агентів та методів цілеспрямованого впливу з метою реалізації завдань правовиховної діяльності.

Не існує і єдиного переліку способів правового виховання. Більшість вітчизняних науковців, зокрема С. М. Легуша, А. Олійник, Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко, О. Ф. Скакун [9; 10; 11; 16; 14], до основних способів правового виховання відносять: правову освіту (навчання; всеобуч), тобто єдину загальнодержавну систему вивчення права; правову пропаганду, тобто роз'яснення правової політики і поширення правових знань, ідей, тощо; юридичну практику державних ор-

ганів та інших організацій, як сукупність досвіду правотворчої та правозастосовчої діяльності, реалізації права; правове самовиховання, тобто індивідуальну роботу особи з підвищення рівня власної правосвідомості.

А. Олійник окрім зазначених способів правового виховання виокремлює ще два його види, а саме: правову агітацію, яка полягає у правовому впливі на правосвідомість і настрої членів суспільства через колективні та індивідуальні співбесіди, виступи на мітингах, зборах за допомогою преси, телебачення та ін., а також історію української та світової культури з правової тематики, як систему літературної, художньої, кінотелевізійної та іншої творчості про правову дійсність [10, с. 751].

Найбільший перелік способів правового виховання наводять у своїх роботах С. М. Легуша та Н. М. Пархоменко включаючи до них, крім вищезазначених і правову просвіту, індивідуально-виховну роботу, правову самоосвіту як індивідуальну діяльність з вивчення права.

Вважаємо, що до способів правового виховання як цілеспрямованого засобу правової соціалізації особи слід віднести:

- правову пропаганду, складовою якої є правова агітація;
- правову освіту населення;
- індивідуально-виховну роботу;
- юридичну практику державних органів та інших організацій;
- правову соціально активну поведінку;
- самовиховання, у тому числі й самоосвіту.

Всі способи правового виховання втілюються у життя через систему його інститутів та агентів.

При виборі способів та інститутів правового виховання необхідно враховувати як об'єктивні умови розвитку суспільних відносин, так і суб'єктивні властивості особи чи групи осіб, які є об'єктами правових впливів. Слід також зазна-

чити, що лише систематичний, послідовний та комплексний правовиховний вплив на рівні державних та громадських інститутів, в основу якого покладено наукові надбання, надасть можливість досягти поставлених завдань.

Кожен із перерахованих способів реалізації правового виховання, як то правова пропаганда чи правова освіта, має конкретні завдання і свої безпосередні цілі. Водночас їх об'єднує можливість цілеспрямованого впливу на особу, формування у неї мотивів правомірної поведінки, поваги до права з метою активного входу особи до правової дійсності.

Особливість правового виховання полягає в тому, що зовнішні вимоги, які виражені в правових нормах спочатку стають особистим внутрішнім переконанням особи, а вже потім з її допомогою трансформуються у реальну правомірну і соціально активну поведінку.

Отримані особою правові знання у процесі її правового виховання допомагають їй формувати свої ціннісно-правові орієнтири, які безпосередньо впливають на створення власної позиції особи по відношенню до різних правових явищ та визначають її поведінку.

Завдання правового виховання полягає в тому, щоб у своїй реалізації досягти такого рівня правосвідомості, коли кожен член суспільства дотримувався б соціальних правил поведінки та правових норм лише через внутрішню необхідність, власні переконання, а не під страхом примусу [11, с. 57].

Спеціально організований правовиховний вплив або відкидається індивідуальною правосвідомістю, або сприймається нею і використовується особою у процесі свого самовдосконалення. Загальні вимоги правового виховання набувають індивідуального значення у залежності від характеру правових установок і переконань конкретної особи. Саме тому, на дум-

ку В. В. Головченка, правове виховання – це активний двоєдиний процес, у якому не тільки вихователь впливає на особу, яка виховується, а й особа є діючим суб'єктом, який прагне до соціалізації і самоствердження. Тому, правове виховання неможливе без самовиховання, і навпаки, правильне самовиховання неможливе поза системою правового виховання у суспільстві, оскільки правове виховання складається з діяльності як суб'єкта, так і об'єкта цього процесу [12, с. 75-76].

Саме від якості правового виховання залежить рівень правової культури та правової свідомості особи, перехід нормативних вимог у її власні внутрішні переконання.

Перехід правових норм і системи правових цінностей до внутрішньої структури особи не можливий без її власних зусиль. Для того, щоб зовнішній правосоціалізуючий вплив був певним чином засвоєний, у першу чергу, необхідне бажання самої особи взяти на озброєння ті правові цінності, що культивуються суспільством. Тому, не викликавши у особи бажання до самовиховання, не можна досягти ефективного правового виховання загалом.

Таким чином, дуже важливу роль у процесі правової соціалізації, а, отже, і у правовому вихованні особи відіграє самовиховання.

Кінцева мета якого полягає, на думку В. В. Головченка, у переході зовнішніх нормативно-правових вимог у внутрішні потреби та погляди особи, соціально-правових цінностей – у індивідуальні ціннісно-правові орієнтації, керуючись якими особа визначає характер своєї поведінки, забезпечує стабільність життєвої позиції [12, с. 73].

У теорії виховання визнано, що самовиховання є результатом гарно організованого виховання.

Правове самовиховання розпочинається на базі досягнутого рівня розвитку особи в результаті загального та правового

виховання. Процес свідомого самовиховання настає значно пізніше ніж виховання. На думку Д. Е. Тихомирова, виховання людини розпочинається з моменту її народження, а результативний процес правового самовиховання – зазвичай з 15-16 років [17, с. 20].

Саме усвідомлена, внутрішня активність особи спрямована на зміну своєї особистості, формування у собі бажаних якостей, отримала назву самовиховання. Г. Є. Глезерман визначає самовиховання як роботу людини над формуванням власної особи [3, с. 74].

Процес правового самовиховання А. Олійник розглядає, як цілеспрямовану, повсякденну, систематичну діяльність людини з оволодіння правовими знаннями, формування позитивних правових мотивів і настанов, навичок правомірної поведінки, що полягає у самостійних зусиллях, спрямованих на вироблення звички до активної правомірної поведінки [10, с. 987].

Самовиховання охоплює всі сфери розумового, морального і фізичного розвитку особи: її здібності і знання, моральні і фізичні якості, смаки і риси характеру [3, с. 74; 6, с. 4].

Правове самовиховання передбачає глибоке самостійне вивчення, засвоєння, розвиток, закріплення певних принципів права та моралі, цінностей, соціальних норм поведінки для того, щоб встояти перед будь-яким негативним зовнішнім впливом. Воно засноване на свідомому перетворенні особи, розвитку позитивних і подоланні нею своїх попередніх асоціальних якостей, власних недоліків, на самопримушуванні, самоконтролі. При цьому основним є самовиховання соціально важливих правових орієнтирів, установок на правомірну поведінку.

Самовиховання формує в індивіда повагу до права, потребу неухильного дотримання правових норм шляхом самонав-

чання, самостійного аналізу правової діяльності й особистої практики [11, с. 59].

Вихідним моментом процесу правового самовиховання є мотив, тобто глибоке усвідомлене внутрішнє переконання особи у необхідності систематичної цілеспрямованої роботи над собою.

Правове самовиховання особи та зовнішні правосоціалізуючі фактори не повинні розглядатись як звичайне поєднання самостійних процесів. Це взаємопов'язані аспекти єдиного процесу правової соціалізації, що має на меті формування особи з активною правовою позицією.

Література

1. Вступ до теорії правових систем / За заг. ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко : монографія. – К. : Юридична думка, 2006. – 432 с.
2. Галимов М. М. Правовое воспитание трудящихся и роль закона в его осуществлении / М. М. Галимов, О. Ф. Мураметс. – Казань, 1976. – 172 с.
3. Глезерман Г. Е. Рождение нового человека // Проблемы формирования личности при социализме. – М. : Политиздат, 1982. – 55 с.
4. Головченко В. В. Право в житті людини (статті). – К. : Оріони, 2005. – 336 с.
5. Головченко В. В. Эффективность правового воспитания: понятие, критерии, методика измерения. – К. : Наукова думка, 1985. – 128 с.
6. Донцов И. А. Самовоспитание личности. – М. : ИПЛ, 1984. – 285 с.
7. Ильчиков М. З., Смирнов Б. А. Социология воспитания. Монография. – Москва, 1996. – 114 с.
8. Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П. Современная социология права. – М. : Юристь, 1995. – 257 с.
9. Легуша С. М. Сутність, функції і механізм правового виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України / Автореф. дис. ... к. ю. н. – К., 2002. – 19с.
10. Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10-ти т. / Відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – К. : «Видавничий Дім Ін Юре», 2003. – 1232 с.
11. Оніщенко Н. М., Матвієнко О. В., Береза С. В., Томашевська М. О. Європейський правовий вимір гендерно чутливої політики : Монографія. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – 144с.
12. Перестройка и правовое воспитание советских граждан / Н. И. Козюбра, В. В. Оксамытный, Е. В. Бурлай и др.; Отв. ред. Н. И. Козюбра. – К. : Наукова думка, 1989. – 304 с.
13. Правовое воспитание молодежи / Н. И. Козюбра, В. В. Оксамытный, П. М. Рабинович и др.; Отв. ред. Н. И. Козюбра. – К. : Наукова думка, 1985. – 320с.
14. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підруч. – К. : Алерта; ЦУЛ, 2011. – 520 с.
15. Теория права и государства. Учеб. / А. Ф. Васильев, В. В. Иванов, Р. С. Притченко. – Х. : ООО «Одиссей». – 2006. – 480 с.
16. Теорія держави і права. Академ. курс : підруч. / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко; Авт. : Зайчук О. В., Заєць А. П., Копиленко О. Л., Оніщенко Н. М. та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 685 с.
17. Тихомиров Д. Е. Правовое самовоспитание молодежи. – К. : Из-во «Знание Украины», 1991. – 32 с.
18. Убеждение и принуждение в деятельности органов внутренних дел. – Л., 1989. – 126 с.